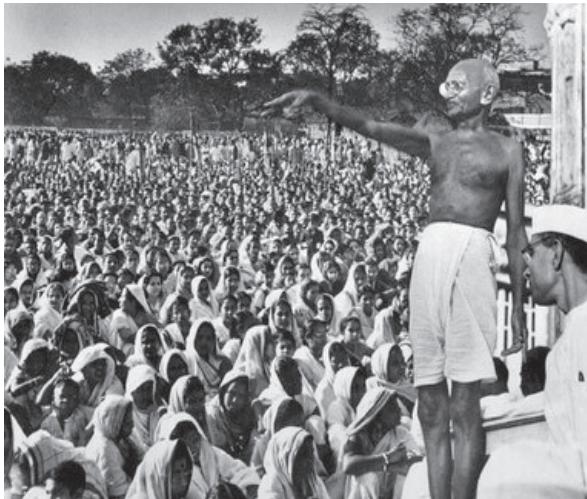

1942 च्या चलेजाव चळवळीत बुलढाणा जिल्ह्यातील स्थियांचे योगदान

डॉ. गोविंद तिरमनवार

सहयोगी प्राध्यापक, स्व. दत्तात्रेय पुसदकर कला महाविद्यालय, नांदगाव पेर, जि. अमरावती.

सारांश

आधुनिक भारताच्या इतिहासातील व भारताच्या स्वातंत्र्यादयातील एक महत्वपूर्ण टप्पा म्हणजे 1942 ची 'चलेजाव चळवळ' किंवा 'भारत छोडो' आंदोलन होय. भारताला संपूर्ण स्वातंत्र्य मिळवून देण्याच्या ध्येयाने प्रेरित भारतीय जनतेने 'करु अथवा मरु' या प्रेरणेने हे आंदोलन गतिमान केले. सर्वव्यापी अशा या अंतिम लढयात भारतातील स्थियांचा सहभाग महत्वपूर्ण होता. या चळवळीनंतरच खन्या अर्थाने भारतातील ब्रिटीशांनी सत्ता संपुष्टात येण्याच्या व भारताला स्वातंत्र्य मिळण्याच्या प्रक्रियेला गती मिळाली.

प्रस्तावना :

1942 या 'चले जाव' चळवळीत विदर्भाचे महत्वाचे योगदान होते. विदर्भातील असामान्यापासून तर सामान्य जनतेपर्यंत या लढयाचे लोण पसरले होते. नेत्यांच्या अटकेनंतर सर्वसामान्यांनी उत्प्रकुर्तपणे चळवळ सुरु केली. चिमूर, आष्टी, यावली, बेनोडा येथील वीरांनी दिलेले लढे राष्ट्रीय स्तरावर गाजले. विदर्भातील अनेक स्थियांनी या लढयात उत्पुर्तपणे

सहभाग घेतला. तुरुंगाची पर्वा न करता अनेक स्थियांनी जोखीम पत्करून हिंसक कारवायांना हातभार लावला तर अनेक स्थियांनी पिछाडीची कामे करून चळवळीला मदत केली. भूमिगतांना स्थियांनी केलेली मदत स्वातंत्र्य प्राप्तीच्या दृष्टीने मोलाची ठरली. ब्रिटीशांच्या दडपशाहीला न जुमानता विदर्भातील बुलढाणा जिल्ह्यातील शिक्षीत, अशिक्षीत, उच्च व सामान्य घराण्यातील आणि तळागाळातील असंख्य स्थियांनी प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्षरित्या या चळवळीत भाग घेवून ब्रिटीशांविरुद अत्यंत महत्वाची कामगिरी केली.

बुलढाणा जिल्हा अमरावती विभागाच्या पाच जिल्ह्यांपैकी पश्चिमेकडील सर्वांत शेवटचा जिल्हा आहे. या जिल्ह्यातील लोणार हे खान्या पाण्याच्या नैसर्गिक सरोवरासाठी प्रसिद्ध आहे. छत्रपती शिवरायांना जन्म देणाऱ्या राजमाता जिजाबाई यांचे माहेर याच जिल्ह्याच्या दक्षिणेला असलेले सिंदखेडराजा हे आहे. या गावचे लखुजी जाधव यांची ही जहागीर आहे. ऐतिहासिकदृष्ट्या बुलढाणा जिल्ह्यातील अमडापूर, देऊळघाट, जामोद, जानेकळ, मलकापूर, मेहकर, साखरखेडा, रोहणखेडा, शहापूर ही गावे उल्लेखनिय आहेत. शेगावचे श्री गजानन महाराजांचे मंदिर, श्रीक्षेत्र नागझरी येथील गोमाजी महाराजांचे मंदिर, सैलानी येथील दर्गा आणि इतर काही इतिहासकालीन मंदिर आजही या जिल्ह्यात सुरितीत आहेत. चक्कधर स्वामींचा संचार या जिल्ह्यात झाला. सुप्रसिद साहित्यिक श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकर यांचे वास्तव्य जळगांव जामोद येथे काही वर्ष होते. कॅग्रेसचे जुने प्रसिद्ध कार्यकर्ते पं. दिनकर शास्त्री कानडे यांचे वास्तव्य याच जिल्ह्यात होते. वळाडचा इतिहास लिहणारे या. मा. काळे व संत चोखामेळा यांचा जन्म याच जिल्ह्यात मेहुण या गावी झाला. स्थियांमध्ये जागृती निर्माण करण्याचा व स्त्रीमुक्ती चळवळीची बीजे पेरणा-या ताराबाई शिंदे या सुधा बुलढाण्याच्याच होत्या.¹

इ.स. 1803 च्या देवगावच्या तहाने वळाडातील चार जिल्हे बुलढाण्यासह निजामाला मिळाले. 1903 मध्ये बुलढाणा जिल्हा ब्रिटीश सरकारने आपल्याकडे घेतला आणि 1905 मध्ये या जिल्ह्याची पुर्नरचना केली. मेहकर, चिखली, मलकापूर हे तालुके या जिल्ह्यात जोडण्यात आले. प्रशासकीय कारभाराचे केंद्र बुलढाणा येथे स्थानांतर करण्यात आले. पुढे हा जिल्हा मध्यप्रांतास जोडण्यात आला. 1956 पर्यंत बुलढाणा जिल्हा मध्यप्रांत वळाडचा भाग होता.²

लोकमान्य टिळक आणि महात्मा गांधीजींच्या काळात हा जिल्हा राजकीयदृष्ट्या जागृत होता. मेहकरचे दादासाहेब ढोमणे, खामगावचे डॉ. पारसनीस, बुलढाण्याचे या. मा. काळे, श्री. कानेरकर मलकापूरचे श्री पिंपळकर या प्रमुख लोकांनी लोकमान्य टिळकांपासून प्रेरणा घेवून या जिल्ह्यात जागृती केली. 1908 मध्ये लोकमान्य टिळकांचा प्रथम दौरा विदर्भात झाला. त्याचा परिणाम या जिल्ह्यावर झाला. स्वराज्य प्राप्तीसाठी नवे नेतृत्व या जिल्ह्यात निर्माण झाले. अकोला आणि बुलढाणा हे जिल्हे एकमेकांना लागून असल्यामुळे राजकीय चळवळीच्या दृष्टीने परस्परांशी निगडीत होते. गांधीजींच्या नेतृत्वाखाली 1920, 1930, 1932 या काळात झालेल्या सर्व चळवळीत बुलढाणा जिल्ह्याने प्रामुख्याने भाग घेतला.³

1942 च्या चलेजाव चळवळीला सुरवात :—

8 ऑगस्ट रोजीच्या रात्रीला 'इंग्रजांनी चालते व्हा, भारतीयांनी स्वातंत्र्यासाठी जे जे शक्य असेल ते करा व प्रयत्नात मरण आले तर मरा' असा संदेश गांधीजींनी दिल्यानंतर कॉग्रेसचे प्रांतीक नेते गांधीजींचा संदेश घेऊन आपल्या गावी परत असतांना त्यांना वाटेत अटक करण्यात आली. अटकेचे हे सत्र प्रांतिक व तालुका स्तरापर्यंत चालविण्यात आले होते. मध्यप्रांत वन्हाडातील मुंबईहून परत येणाऱ्या अनेक नेत्यांना बुलडाणा जिल्ह्यातील मलकापूर येथेच अटक करण्यात आली.

इतर प्रांतातील नेत्यांप्रमाणे बुलडाणा जिल्ह्यातील नेतेही मुंबईचे अधिवेशन आटोपून आपापल्या गावी येण्यास परतले. काहींना भुसावळ येथेच अटक करण्यात आली. तर काहींना विदर्भ प्रांताचे प्रवेशद्वार व मुंबई प्रांताची सीमा असलेले बुलडाणा जिल्ह्यातील मलकापूर येथे अटक करण्यात आली.⁴

बुलडणा जिल्ह्यातील, मुंबईचा संदेश घेऊन जाणारे सर्वस्वी पुरुषोत्तम मोतीलाल झुनझुनवाला, डॉ. पुरुषोत्तम गोविंद एकबोटे, माणिकचंद दिपचंद बनवर, गणपतसा मेवाडे, दादासाहेब उर्फ व्यंकटेश केशव सोमण, मोतीलाल बरखावरमल, गोपाल प्रसाद, शंकरलाल दुबे या सर्व कार्यकर्त्यांना मलकापूर येथे 1942 रोजी अटक करण्यात आली.⁵

याशिवाय कॉग्रेसचे नेते पुरुषोत्तम झुनझुनवाला यांना त्यांच्या घरी जावून अटक करण्यात आली. कार्यकर्त्यांच्या अटकेमुळे बुलडाणा जिल्ह्यात सर्वत्र संतप्त वातावरण निर्माण झाले. सर्वत्र 1942 च्या ज्वाला भडकल्या. सरकारी कचन्या ताब्यात घेणे, दळणवळणाची साधने नष्ट करणे, पोर्स्ट, तार, कचन्या, रेल्वे आदीचे सर्व व्यवहार तोडफोड करून बंद पाडणे, शाळा कॉलेज बंद पाडणे वगैरे कार्यक्रम जनतेने सुरु केले. तालुक्यांच्या ठिकाणी आणि ग्रामीण भागातही चळवळीने जोर धरला. राष्ट्रीय झेंड्यांची मिरवणूक काढून 'इंग्रजांनो चालते व्हा' या घोषणा प्रत्येक तालुक्याच्या शहरातून व मोठमोठया गावातून दिल्या जात होत्या. या घोषणामुळे जिल्ह्यातून शंभरावर कार्यकर्त्यांना अटक झाली व त्यांना निरनिराळ्या तुरुंगात डांबण्यात आहे. खामगावाची राष्ट्रीय शाळा चळवळीच्या केंद्रस्थानी होते.⁶

स्त्रियांचा सहभाग :—

गांधी युगात झालेल्या स्वातंत्र्य चळवळीत बुलडाणा जिल्ह्यातील महिला आघाडीवर होत्या. कायदेभंग चळवळीच्या काळात दारुच्या दुकानांवर पिकेटिंग करण्याचे कार्य या महिलांनी स्वीकारले होते. खामगावच्या श्रीमती जिजीबाई देशपांडे, रुक्मिणीबाई कोर्डे, पार्वतीबाई पत्की या महिला दारुच्या व परदेशी कापडाच्या दुकानावर पिकेटींगमध्ये आघाडीवर होत्या.⁷ येथील कारीबाई हरीभाऊ कांबळे, देऊळगाव राजा येथील सौ. शांताबाई मेवाडे, खामगांव येथील सीताबाई झुनझुनवाला, इंदिराबाई एकबोरे, सुरंगधाबाई पवार, रमाबाई गवाणे, जयमाला शहा, इंदिराबाई भडंग, इंदिराबाई पारसनीस, रुक्मिणीबाई कोरडे या महिला 1942 या चलेजाव चळवळीत सक्रिय होत्या. या प्रमुख महिलांशिवाय इतर अनेक महिलांनी अप्रत्यक्षरित्या या लढयात सहभाग घेतला.⁸

सौ. शांताबाई चंपालालजी मेवाडे यांचे कार्य :—

तत्कालीन चिखली तालुक्यातील देऊळगाव राजा हे स्वातंत्र्य लढयाच्या काळातील एक प्रमुख केंद्र होते. दि. 1 ऑगस्ट 1942 रोजी देऊळगाव राजा येथील प्रसिद कार्यकर्ते चंपालालजी मेवाडे यांना अटक झाल्यानंतर त्यांच्या प्रचाराचे काम त्यांच्या पत्नी सौ. शांताबाई चंपालाल मेवाडे यांनी केले. त्यांनी 1942 या चळवळीत सक्रिय भाग घेतला. प्रभातफेन्या काढून त्याद्वारे त्यांनी प्रचाराचे कार्य केले. ठिकिठाणी सभा घेऊन ब्रिटीशांविरुद्ध जागृती केली. त्यामुळे सरकारने त्यांना अटक केली. अडीच महिने कैदेत ठेवल्यानंतर सहा महिने सक्त मजूरीची शिक्षा दिली.⁹

सौ. शांताबाई नी आपल्या पतीच्या अटकेनंतर महात्मा गांधीच्या रचनात्मक कार्याचा प्रचार करीत स्वातंत्र्याच्या चळवळीचा डोलारा पुढे नेण्याचा प्रयत्न केला होता. त्यांनी 1942 या चळवळीत सक्रिय राहून महत्वपूर्ण कार्य केले.¹⁰

सीताबाई झुनझुनवाला यांचे कार्य :—

सीताबाई झुनझुनवाला यांनी 1942 च्या चलेजाव चळवळीत महत्वाचे योगदान दिले. सीताबाई या महात्मा गांधीचे मानसपुत्र जमनालालजी बजाज यांची पुतणी होय. जमनालालजींचे भाऊ गंगाकिसनजी आणि लक्ष्मीबाई बजाजांच्या त्या कन्या होत्या. जन्मापासूनच त्यांना राष्ट्रीय कार्याचे बाळकडू मिळाले होते. त्यांचे बालपण वर्धला गेल्यामुळे राष्ट्रीय वृत्तीला खतपाणी मिळाले. 1932 या कायदेभंग चळवळीत त्यांनी सहभाग घेतला. लहान असल्यामुळे त्यावेळी त्यांना अटक झाली नाही. सीताबाई विवाह खामगांव येथील पुरुषोत्तमजी झुनझुनवाला यांच्याशी झाला. पुरुषोत्तमजी बुलडाणा जिल्हा कॉग्रेस कमिटीचे प्रमुख होते. त्यामुळे राष्ट्रीय विचाराच्या सीताबाईना सासरी सुधा स्वातंत्र्य संग्रामात भाग घेण्यास प्रोत्साहन दिले. 1942 च्या चलेजाव चळवळीच्या वेळी सीताबाई नी अनेक भूमीगतांना मदत केली. आपल्या समाजातील महिलांना चळवळीत सहभागी होण्यास प्रोत्साहन दिले. सीताबाईच्या कार्यामुळे त्यांना सरकारने अटक केली. सीताबाईना सहा महिन्यांचा कारावास भोगावा लागला त्यावेळी त्यांचा मुलगा 8 महिन्यांचा होता.¹¹

सौ. कौसल्याबाई काशीनाथ आवटे यांचे कार्य :—

खामगांव येथील रुही कार्यकर्त्या सौ. कौसल्याबाई काशीनाथ आवटे यांनी 1942 या चलेगाव चळवळी दरम्यान विध्वसंक कृत्यांना मदत केली व त्यांचा प्रचार केल्याच्या आरोपावरुन त्यांना चार महिने स्थानबद्ध केले होते.¹²

1942 च्या चलेजाव चळवळीत बुलडाणा जिल्हा विदर्भातील इतर जिल्ह्यांप्रमाणेच सक्रिय होता. पुरुषांसोबत या जिल्ह्यातील कमी प्रमाणात का होईना महिलाही सक्रिय होत्या. या लढयात प्रत्यक्ष भाग घेवून महत्वाचे योगदान देणाऱ्या महिलांसोबतच अनेक महिलांनी भूमिगत राहून लढयात हातभार लावाला. अनेक महिलांनी आपल्या घरातील पुरुषांना लढयात सहभागी होण्यासाठी प्रोत्साहन दिले. घरातील पुरुष मंडळी लढयात उत्तरल्यानंतर आणि तुरुंगात गेल्यानंतर घराची सर्व जबाबदारी आनंदाने स्वीकारणाऱ्या अनेक महिलांचे योगदान

महत्वाचे आहे. त्यांचे कार्य इतिहासाला अज्ञात आहे.

संदर्भ :-

- 1.शरद कोलारकर, आगुनिक विदर्भाचा इतिहास, मंगेश प्रकाशन नागपूर, 2009, पृ. 258.
- 2.राजू खरडे, 1942 च्या चलेजाव चळवळीत नाग—विदर्भाचे योगदान, अप्रकाशित शोधप्रबंध पृ. 277–278.
- 3.शरद कोलारकर, उपरोक्त पृ. 260.
4. Report of 1st and 2nd half of Aug. 1942 F.N. 18/08/42 Poll(I), National Archives, New Delhi.
5. Police Jail, Court Record, Superintendent of Buldhana District Jail Class-2, Buldhana.
- 6.शरद कोलारकर, उपरोक्त पृ. 260, 261.
- 7.कित्ता पृ. 264.
- 8.कित्ता पृ. 270.
- 9.भ.ग. कुटे, स्वातंत्र्य सैनिक चरित्रकोश, महाराष्ट्र राज्य, विदर्भ विभाग खंड-2, मुंबई, 1976 पृ. 146.
- 10.नामदेव ढाले, स्वातंत्र्य चळवळीत बुलढाणा जिल्ह्याचे योगदान, नम प्रकाशन अमरावती, 2013, पृ. 341.
- 11.दयमंती पाठक, वैदर्भीय महिलांचे स्वातंत्र्य संग्रामातील सहकार्य, मंगेश प्रकाशन नागपूर, 2003, पृ. 267, 268.
- 12.न.र. फाटक, स्वातंत्र्यसैनिक चरित्रकोश, महाराष्ट्र राज्य विदर्भ विभाग, खंड-1, मुंबई 1971, पृ.17.